راهی به فهم جهان اجتماعی

گروه اندیشه: رویکرد «تحلیل گفتمان» در محافل دانشگاهی جهان طرفداران زیادی دارد. فقط انتشارات راتلج تاکنون بیش از ۴۰ کتاب درباره این موضوع منتشر کرده و در سایت آمازون صدها کتاب با جست‌وجو درباره آن یافت می‌شود. تحلیل گفتمان رویکردی میان‌رشته‌ای است که زبان را به‌عنوان شکلی از کارکرد اجتماعی بررسی می‌کند و نحوه برساخته‌شدن واقعیت اجتماعی را به وسیله زبان تبیین می‌کند. تحلیل گفتمان با تبدیل ابژه مورد مطالعه خود به رشته‌های منسجمی متشکل از تعدادی جمله، گزاره، عبارت، گفتار و گفت‌وگو تلاش می‌کند واسطه‌های پیدا و پنهان را در میان زبان و جهان اجتماعی ردیابی کند. تحلیلگران گفتمان اعتقاد دارند که گفتمان مسیری منتهی به جهان اجتماعی نیست، بلکه اساسا خود آن جهان را به وجود می‌آورد. «تحلیل انتقادی گفتمان»، علاوه‌بر واکاوی زبان تلاش می‌کند نقش ایدئولوژی و قدرت را نیز در برساختن جهان اجتماعی موجود نشان دهد. تحلیل انتقادی گفتمان عموما استدلال می‌کند که عادات اجتماعی غیرزبانی و زبانی یکدیگر را به وجود می‌آورند و در مورد این موضوع تحقیق می‌کند که چگونه روابط قدرت اجتماعی از طریق کارکردهای زبانی ایجاد و تقویت می‌شوند. تفاوت تحلیل انتقادی گفتمان با تحلیل گفتمان کلاسیک در این است که دست‌کاری پنهان قدرت در جامعه و استثمار و نابرابری‌های ساختاری در قلمروهایی مانند آموزش را برجسته می‌کند. «تحلیل انتقادی- چندوجهی گفتمان» که جدیدترین رویکرد در این زمینه است علاوه‌بر عناصر فوق، فرهنگ عامه را نیز وارد تحلیل خود می‌کند و زبان نوشتاری از جمله متون ادبی و مطبوعات، عناصر فرهنگ گفتاری و دیداری جامعه توده‌ای از قبیل ارتباطات، سینما و داستان‌های مصور و هر گونه پدیده نشانه‌شناختی دیگر را برای تبیین شکل‌گیری جهان اجتماعی بررسی می‌کند.

کتاب «تحلیل گفتمان کاربردی» نوشته آرتور آسا برگر که اخیرا با ترجمه حسین پاینده منتشر شده، جدیدترین شکل تحلیل گفتمان را در جهان دانشگاهی امروز تشریح می‌کند. برگر استاد ممتاز ارتباطات در دانشگاه سان‌فرانسیسکو است و از سال ۱۹۶۵ تا ۲۰۰۳ در آن دانشگاه به تدریس اشتغال داشت. از این نویسنده تاکنون بیش از ۷۰ کتاب درباره رسانه‌های جمعی، فرهنگ عامه، طنز و زندگی روزمره منتشر و به زبان‌های مختلف ترجمه شده است. کتاب اخیر در سال ۲۰۱۷ منتشر شده است. موضوعات بسیار متنوعی در دایره «تحلیل انتقادی چندوجهی گفتمان» قرار می‌گیرند و نویسنده در کتاب به آنها می‌پردازد: نظریه گفتمان، زبان، استعاره، انواع روایت، فرهنگ، اسطوره‌ها، آیین‌ها، ژانر در متون ادبی، نشانه‌ها و دانش نشانه‌شناسی، لطیفه‌ها، تصاویر، روان انسان، قصه‌های پریان، رویا، آگهی‌های تجاری، مُد، رفتارهای روزمره مثل سیگارکشیدن و ... . هر یک از موضوعات فوق در یکی از فصل‌های کتاب بررسی می‌شود. نویسنده تفاوت این کتاب را با سایر کتاب‌های متعارف درباره تحلیل گفتمان این می‌داند که طیف گسترده‌تری از موضوعات مربوط به فرهنگ را بررسی می‌کند و مفاهیم گفتمان را در زمینه‌ای بسیار وسیع‌تر از حوزه سنتی تحلیلگران گفتمان به کار می‌برد. در بخشی از مقدمه مترجم می‌خوانیم: «از جمله محاسن این کتاب، کاربردی‌بودن بحث‌های آن است. کلیه مفاهیمی که در بحث‌های نظری ابتدای هر فصل مطرح شده‌اند، در بخش دوم همان فصل در تحلیل عملی یک نمونه معیّن به کار رفته‌اند. از این حیث، کتاب حاضر نه فقط منبعی جدید برای شناخت متأخرترین شکل تحلیل گفتمان است، بلکه با ارائه نمونه‌های کاربردی از تحلیل گفتمان در حوزه ارتباطات اجتماعی، فرهنگ عامّه، ادبیات، رسانه‌ها و زندگی روزمره همچنین می‌تواند الگویی برای انجام‌دادن پژوهش‌های مشابه در کشور ما باشد».

سیر تحول تحلیل گفتمان

تحلیل گفتمان ریشه در مطالعات زبان‌شناسی دارد. فردینان دوسوسور معتقد بود ارتباط زبانی به این دلیل امکان‌پذیر است که ما نظامی از هنجارهای مشترک را درونی کرده‌ایم، نظامی که جهان را برحسب معانی‌ای که در طول رشد در ذهنمان شکل گرفته سامان می‌دهد و رفتارهای کلامی را در نظر ما معنادار می‌کند. دورکیم واقعیت مهم برای فرد را نه محیط مادی پیرامون او، بلکه محیط اجتماعی می‌دانست، یعنی مجموعه‌ای نظام‌مند از قواعد و هنجارها و بازنمایی‌های مشترک که زمینه‌ای برای رفتارهای اجتماعی مهیا می‌کند. مفاهیم سوسور درباره «لانگ»، «گفتار»، «پارول» و ابداع «نظریه نشانه‌شناسی» آغازگر تحولی بزرگ در باب مطالعات گفتمان و ارتباط آن با حوزه اجتماعی است. پیتر فارب زبان را هم دربرگیرنده مجموعه قواعد دستور زبان می‌داند و هم رفتار انسانی که می‌توان آن را برحسب نظریه‌های تعامل، بازی و مسابقه تحلیل کرد. «زبان مانند نوعی بازی است که با تعداد معینی مهره که «واج» نام دارند انجام می‌شود و همه گویش‌وران آن مهره‌ها را به سهولت تشخیص می‌دهند». (ص ۵۱) تحلیلگران گفتمان در پی این هستند که مردم چگونه از زبان برای ارتباط با هم استفاده می‌کنند و زبان چگونه روابط آنها با یکدیگر و همچنین روابطشان با نهادهای اجتماعی را شکل می‌دهد. در تحلیل گفتمان بر سبک و نحوه بیان تمرکز می‌شود نه بر محتوای امر بیان‌شده.

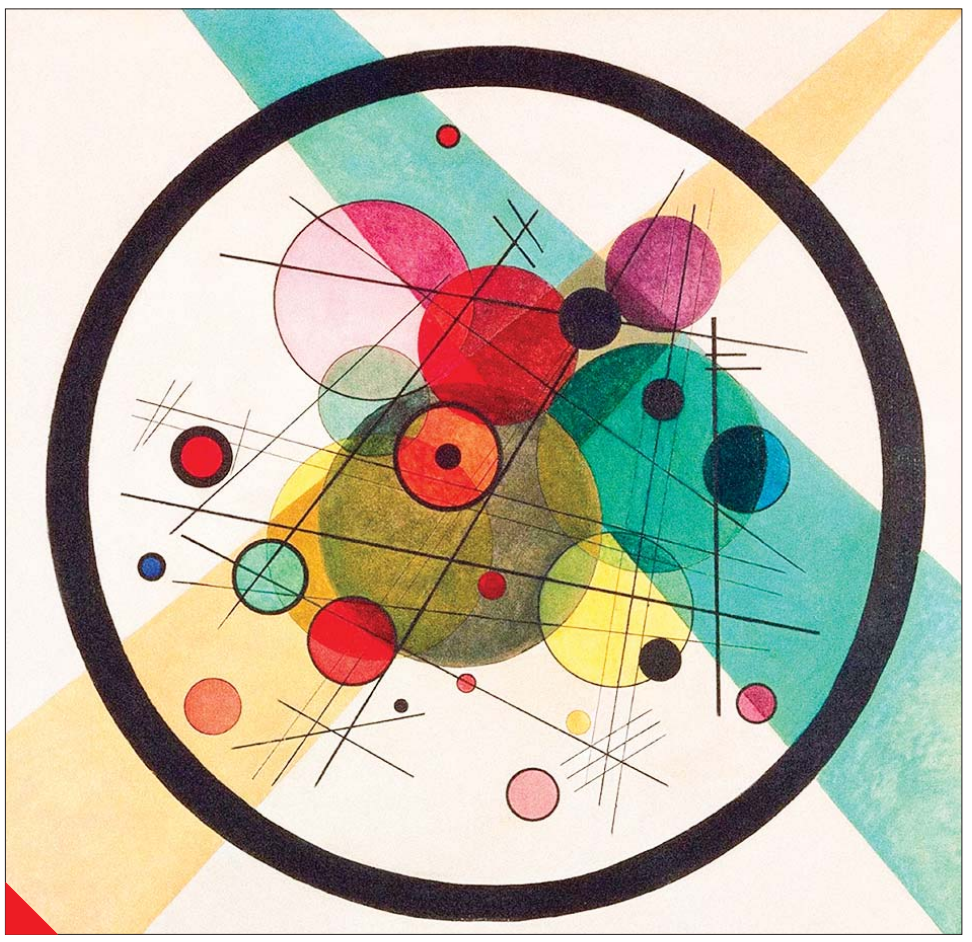

دایره‌ها درون یک دایره، اثر واسیلی کاندینسکی، ۱۹۲۳

نویسنده به نقل از تئون ون‌دایک، از برجسته‌ترین نظریه‌پردازان تحلیل گفتمان، گفتمان را ذاتا مفهومی گنگ و مبهم می‌داند که نمی‌توان تعریفی موجز از آن ارائه داد، همان‌طور که این مشکل درباره مفاهیم «زبان»، «ارتباطات»، «تعامل»، «جامعه» و «فرهنگ» نیز وجود دارد. ون‌دایک سه جنبه اصلی علوم انسانی را کاربرد زبان، انتقال باورها (شناخت) و تعامل در موقعیت‌های اجتماعی می‌داند، بنابراین چندین حوزه از علوم انسانی در تحلیل گفتمان دخیل‌اند؛ حوزه‌هایی از قبیل زبان‌شناسی (به منظور بررسی زبان و نحوه کاربرد آن)، روان‌شناسی (به منظور مطالعه درباره عقاید انسان‌ها و نحوه انتقال آنها) و علوم اجتماعی (تحلیل نحوه تعامل انسان‌ها در موقعیت‌های اجتماعی).

زبان‌شناسان در مرحله‌ای از پژوهش‌هایشان تصمیم گرفتند حوزه کارشان را از محدوده جمله فراتر ببرند و گفت‌وگوهای روزمره و سپس انواع متون ادبی را تحلیل کنند و بعد از آن هم به متون منتشرشده همه‌گیر بپردازند. برخی از تحلیلگران گفتمان تحلیل‌هایشان را از آنچه خودشان منظری «انتقادی» می‌نامند به رشته تحریر در می‌آورند یعنی با اتخاذ رویکردی که ایدئولوژی و سیاست را هم در نظر می‌گیرد و کلا دیدگاهی انتقادی در قبال وضعیت سیاسی جوامع سرمایه‌داری دارد. رویکرد «تحلیل انتقادی- چندوجهی گفتمان» در عصر فناوری و اینترنت و تغییرات سریعی که در زمینه ارتباطات در حال وقوع است، به بررسی انواع مختلف تصاویر و فیلم‌های ویدئویی، شبکه‌های اجتماعی، داستان‌های مصور و... به عنوان داده‌های آماری می‌پردازد. در کتاب حاضر نیز که چارچوب نظری آن «تحلیل انتقادی- چندوجهی گفتمان» است در هر فصل یکی از موارد مربوط به نشانه‌های زبانی بررسی می‌شود. مثلا در فصل مربوط به مطالعات ژانرهای فیلم در فرهنگ عامه، از پژوهش‌های موسوم به «استفاده‌ها و التذاذها» به‌منظور تحلیل گفتمان استفاده می‌شود. این نوع پژوهش با تمرکز بر این موضوع انجام می‌شود که مخاطبان از متن‌های مورد مصرف‌شان چه استفاده‌ای به عمل می‌آورند و چه التذاذی کسب می‌کنند. جامعه‌شناسان از راه مصاحبه با تماشاگران سریال‌های عامه‌پسند و سایر متون «ژانرمبنا» دریافتند که طرفداران پروپاقرص این برنامه‌ها از آنها آموزه‌هایی درباره زندگی به دست می‌آورند و به شکل‌های مختلف کسب التذاذ می‌کنند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که در ژانر فیلم‌های کمدی و سریال‌های طنز استفاده‌ای که اکثر مخاطبان به عمل می‌آورند عبارت است از وقت‌گذرانی و سرگرمی؛ در اخبار و برنامه‌های طنز/ دیدن اینکه اشخاص قدرتمند چگونه ستوده یا مفتضح می‌شوند؛ در داستان‌های عاشقانه و برنامه‌های سیروسفر/ تجربه‌کردن امر زیبا؛ در رویدادهای رسانه‌ای/ شریک‌شدن در تجربه‌های دیگران؛ در برنامه‌های علمی و سریال‌های عامه‌پسند/ کسب اطلاعات و ارضای کنجکاوی، در برنامه‌های دینی و داستان‌های علمی- تخیلی/ به‌دست‌آوردن حس و حالی الوهی و درک هدفمندی کائنات؛ در برنامه‌های ورزشی و سریال‌های عامه‌پسند/ مشغولیت و بی‌خیالی؛ در برنامه‌های معرفی زندگی اشخاص برجسته، برنامه‌های ورزشی و مصاحبه با نخبگان/ یافتن الگوهایی برای تقلید و... .

چکیده کتاب

نویسنده در همه فصل‌ها از الگوی ثابتی برای ارائه مطالب تبعیت کرده است. هر فصل با توضیحاتی درباره محتوای مطالب همان فصل آغاز می‌شود. این توضیحات شامل چکیده مطالب، شرحی کوتاه درباره کاربرد مفاهیم نظری مطرح‌شده در فصل، و نهایتا فهرستی از اصطلاحات مهم مرتبط با بحث‌هاست. در فصل اول درباره ماهیت بینامتنی متون و تحلیل گفتمان کاربردی بحث می‌شود و آراء و اندیشه‌های نظریه‌پردازان برجسته حوزه تحلیل گفتمان، شیوه‌های مختلف تحلیل گفتمان و همچنین تفاوت این شیوه با روش‌شناسی قومی مشخص می‌شود. در فصل دوم تعریف‌های مختلف اصطلاح «ارتباطات» به نقل از نظریه‌پردازان این حوزه و الگوی رومن یاکوبسن درباره ارتباطات شرح داده می‌شود و اهمیت ارتباط غیرکلامی برشمرده می‌شود. توضیح داده می‌شود که پیام‌های ارتباطی چگونه از طریق زبان یا به شیوه‌های دیگر به مخاطب انتقال می‌یابند. همچنین تعریف امبرتو اکو از «نشانه» ارائه می‌شود، همراه با تذکر او مبنی بر اینکه نشانه‌ها ممکن است به منظور پنهان‌نگه‌داشتن حقیقت به کار بروند. در فصل سوم دیدگاه‌های سوسور درباره نشانه‌شناسی با تأکید بر چیستی نشانه و ماهیت افتراقی مفاهیم زبانی، پژوهش‌های پیتر فارب درباره زبان و قواعد ناظر بر نحوه استفاده گویش‌وران از زبان و دیدگاه‌های زبان‌شناس اسپانیایی فرانسیسکو یوس درباره گفت‌وگوهای شفاهی مطرح می‌شوند. در فصل چهارم استدلال می‌شود که استعاره، کارکردی بنیادین در تفکر انسان دارد. تعریف استعاره و مجاز مرسل ارائه می‌شود و درباره زیرمجموعه‌های استعاره و مجاز یعنی تشبیه و مجاز جزء به کل بحث می‌شود. همچنین پژوهش‌های جرج لیکاف و مارک جانسون درباره نقش مهم استعاره و مجاز مرسل در زندگی روزمره بررسی می‌شود. در فصل پنجم آراء و اندیشه‌های جیمز پل جی درباره اینکه چگونه کلمات و معانی آنها را بر مبنای موقعیت به کار می‌بریم شرح داده می‌شوند. همچنین ماهیت تقابلی مفاهیم توضیح داده می‌شود و استدلال می‌شود که نحوه استفاده اشخاص از واژه‌ها و طرز صحبت‌کردن‌شان، الگوهای فرهنگی ناخودآگاهانه آنان را منعکس می‌کند. در فصل ششم ضمن ارائه تعریفی از تصویر، نقش تصاویر در فرهنگ بصری زندگی مدرن توضیح داده می‌شود و شرح داده می‌شود که چه مقدار اطلاعات از راه چشم دریافت می‌کنیم و پردازش اطلاعات بصری مستلزم صرف چه میزان از انرژی است. همچنین تحقیقات رابرت ای. ارنستاین تجزیه و تحلیل می‌شوند و تحولات جدید در حوزه تحلیل گفتمان توضیح داده می‌شود.

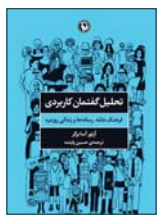

تحلیل گفتمان کاربردی

آرتور آسابرگر
ترجمه: حسین پاینده
ناشر: مروارید
چاپ اول: ۱۳۹۸
قیمت: ۶۰۰۰۰ تومان

در فصل هفتم مفاهیم اساسی نشانه‌شناسی با استناد به آثار فردینان دو سوسور، چارلز سندرز پرس و امبرتو اکو شرح داده می‌شود. تعریف «نشانه» و قراردادی‌بودن رابطه اجزای نشانه (دال و مدلول) توضیح داده می‌شود. تفاوت بین «معنای ضمنی» و «معنای صریح»، همچنین نسبت نشانه‌شناسی با تحلیل گفتمان مورد بحث قرار می‌گیرد. به عنوان کاربرد نظریه آثار گئورگ زیمل (جامعه‌شناس)، روت پی. روبینستاین (تحلیلگر فرهنگ) و اورین کلاپ (جامعه‌شناس) بررسی می‌شود و درباره جنبه‌های نشانه‌شناختی مد و رابطه بین مد و ایدئولوژی بحث می‌شود. در فصل هشتم دیدگاه‌های میشل دو سرتو و سیمور چتمن درباره روایت بررسی می‌شود. استدلال می‌شود که روایت، در کنار روش منطقی - علمی یکی از مهم‌ترین راه‌های شناخت جهان است. اندیشه‌های ارسطو درباره روایت، همچنین دیدگاه او درخصوص ماهیت تقلیدی هنر و چیستی پیرنگ تبیین می‌شوند. نظریه‌های میخائیل باختین درباره بینامتنیت توضیح داده می‌شود. به عنوان کاربرد نظریه ضمن تبیین نظریه‌های برونو بتلهایم درباره تأثیر مهم داستان‌های پریان در رشد کودکان، فهرستی از عناصر اصلی روایت ارائه می‌شود. در فصل نهم با اشاره به آثار یوری لاتمن (نشانه‌شناس) و چندین نفر از نظریه‌پردازان معاصر حوزه تحلیل گفتمان، توضیح داده می‌شود که چرا اصطلاح «متن» تا به این حد پیچیده و مناقشه‌انگیز است. تعریف‌های متفاوت اصطلاح «متن» ارائه و استدلال می‌شود که مفهوم «انسجام ساختاری» کمک فراوانی می‌کند تا بتوانیم به این پرسش پاسخ دهیم که چه چیز مجموعه‌ای از کلمات را به یک متن تبدیل می‌کند. نقش زمینه کلام در شکل‌دادن به معنای متون بررسی می‌شود. به عنوان کاربر نظریه تبیین‌های متعدد منتقدان از نمایش‌نامه هملت و شخصیت‌های آن (تبیین‌هایی که در ضمن باهم مغایرت دارند) بررسی می‌شوند. همچنین تحلیلی نشانه‌شناختی-ساختارگرایانه از این نمایش‌نامه، با تأکید بر تقابل‌های دوجزئی در آن ارائه می‌شود.

در فصل دهم پس از ارائه چندین تعریف مختلف درباره مفهوم «اسطوره»، آرای میرچا الیاده درباره اسطوره‌های ناآشکار در جوامع معاصر مورد بحث قرار می‌گیرد. نقش اسطوره در فرهنگ عامه بررسی می‌شود. روش استفاده از تحلیل گفتمان به‌منظور تحلیل اسطوره‌ها و همچنین نقش مهم زبان در اسطوره‌ها توضیح داده می‌شود. در فصل یازدهم اصطلاح «ژانر» تعریف می‌شود و علت مناقشه‌پذیر بودن آن به‌ویژه در ژانرهای فیلم بحث می‌شود. آیا ژانرها بر اساس مجموعه‌ای از آثار دارای ویژگی‌های یکسان و قالبی شکل می‌گیرند، یا اینکه، برعکس، متن‌ها باعث تعیین ویژگی‌های یکسان و قالبی ژانرها می‌شوند؟ در فصل دوازدهم دلایل اثرگذاری طنز براساس نظریات مختلف تبیین می‌شود و به‌طور خاص چهل‌وپنج شگرد مورد استفاده در انواع متون طنزآمیز بررسی می‌شود و تفاوت بین امر خنده‌آور (کمیک) و امر حزن‌آور (تراژیک) توضیح داده می‌شود. در فصل سیزدهم مفهوم «بینامتنیت» تعریف می‌شود و آثار باختین با تفصیل مورد بحث قرار می‌گیرند و پیامدهای نظریه او درباره بینامتنیت در تحلیل گفتمان بررسی می‌شود. رابطه بین بینامتنیت و ایدئولوژی/سیاست در آثار نورمن فرکلاف و نقش متون در جنبه‌های سیاسی زندگی در عصر حاضر بررسی می‌شود. در فصل چهاردهم درباره این موضوع بحث می‌شود که از «آیین» به‌طورمعمول چه چیزی استنباط می‌کنیم. همچنین اهمیت آیین در دین و جامعه بررسی می‌شود. آرا و اندیشه‌های امیل دورکیم، آن‌گونه که در کتاب «صور ابتدایی حیات دینی» مطرح شده‌اند، همراه با رویکردهای روانکاوانه به آیین‌های روان‌رنجورانه بررسی می‌شوند و قیاس بین دین و روان‌رنجوری‌های وسواسی در آثار فروید توضیح داده می‌شود.

در فصل پانزدهم دیدگاه نظریه‌پردازان گفتمان راجع به اهمیت زبان در ایجاد حس برخورداری از نفس تبیین می‌شود. سپس تحقیقات بازیل برنشتاین در زمینه جامعه‌شناسی زبان شرح داده می‌شود. بنا به استدلال او، طرز صحبت‌کردن هر کسی ناشی از دو نوع رمزگان است که عمدتا بر اساس جایگاه اجتماعی- اقتصادی اشخاص شکل می‌گیرند. در قسمت بعد، تحلیلی از دیدگاه‌های مری داگلاس (انسان‌شناس اجتماعی انگلیسی) ارائه می‌شود که استدلال می‌کند رفتار ما به انحای مختلف بر اساس چهار نوع سبک زندگی در جوامع معاصر شکل می‌گیرد: نخبه‌گرایی سلسله‌مراتبی، مساوات‌طلبی، فردگرایی رقابتی و سرنوشت‌باوری. به اعتقاد وی، مصرف کالا از پسندهای شخصی نشئت نمی‌گیرد، بلکه منشأ آن را باید در الزامات عموما ناآشکاری جست که سبک زندگی اشخاص برایشان ایجاد می‌کند. در فصل شانزدهم آثار امیل دورکیم و میرچا الیاده راجع به دین و تفاوت امر لاهوتی و امر ناسوتی بحث و بررسی می‌شوند. بنا به استدلال دورکیم، هیچ تمایزی در تفکر بشر مهم‌تر از تفاوت امر لاهوتی با امر ناسوتی نیست. در فصل هفدهم چندین تعریف از اصطلاح «ایدئولوژی» ارائه می‌شود و دیدگاه‌های مارکسیستی درباره تأثیر ایدئولوژی در جنبه‌های گوناگونی جامعه و فرهنگ معاصر بررسی می‌شوند. دیدگاه تئون ون‌دایک راجع به لزوم تحلیل گفتمان یا تحلیل زبان‌شناختی ایدئولوژی مطرح و سپس تحول تدریجی تحلیل انتقادی گفتمان بررسی می‌شود. در فصل هجدهم پس از ذکر برخی از تعریف‌های اصطلاح «هویت»، دیدگاه‌های استوارت هال (نظریه‌پرداز فرهنگی) درباره اهمیت تولید و تبادل معانی در مطالعه راجع به رسانه‌ها و فرهنگ عامه نقل می‌شوند و آرا و اندیشه‌های کلوته راپایل، روانکاو فرانسوی و نظریه او مبنی بر حک‌شدن معانی فرهنگی در ذهن کودکان طی هفت سال اول زندگی‌شان بررسی می‌شود. در فصل آخر تمرکز نویسنده بر ارزیابی‌های مثبت و منفی‌ای متمرکز است که محافل دانشگاهی در شصت سال اخیر از فرهنگ عامه، رسانه‌های جمعی و تأثیر آنها در فرهنگ و جامعه به عمل آورده‌اند. برخی از نظریه‌پردازان بر این اعتقادند که رسانه‌ها کارکردی انسانیت‌زدا و بیگانه‌ساز دارند. متقابلا برخی دیگر استدلال می‌کنند که رسانه‌ها مجرای انتقال فرهنگ به توده‌های مردم‌اند. در این فصل همچنین دیدگاه‌های ویرجینیا ولف درباره رابطه بین نخبگان و عوام و نیز گونه‌شناسی فرهنگ‌های برتر، فروتر و میانمایه بحث می‌شود و توضیح داده می‌شود که پسامدرنیسم چگونه تفاوت‌های فرهنگ نخبه‌گرا و فرهنگ عامه را به حداقل ممکن کاهش می‌دهد.

مرور

نشانه‌شناسی در نظر رولان بارت

● نشانه‌شناسی به مطالعه نشانه‌ها و نحوه کارکرد آنها می‌پردازد و می‌توان از آن تحت عنوان آموزه نشانه‌ها یاد کرد. نشانه‌شناسی را دانشی می‌دانند که به بررسی انواع نشانه‌ها، عوامل حاضر در فرایند تولید و مبادله و تعبیر آنها و همچنین قواعد حاکم بر نشانه‌ها می‌پردازد. در مطالعات نشانه‌شناختی از دیدگاه‌هایی گوناگون به پدیده نشانه پرداخته‌اند. متفکران و نظریه‌پردازان صاحب‌نامی در این حوزه کار کرده‌اند؛ از جمله می‌توان به فردینان دو سوسور، چارلز سندرس پیرس، چارلز ویلیام موریس و امبرتو اکو اشاره کرد. رولان بارت یکی دیگر از متفکران بنام این حوزه است. بارت، فیلسوف، نظریه‌پرداز ادبی، منتقد فرهنگی و نشانه‌شناس معروف فرانسوی بود که از مؤلفه‌های مهم آثار او ساختارگرایی و پساساختارگرایی و همچنین تحلیل نشانه‌شناسانه متون ادبی و پدیده‌های فرهنگی است. بارت در ایران نیز متفکری کاملا شناخته‌شده است و بسیاری از آثار او به فارسی ترجمه شده‌اند: از جمله «لذت متن»، «درجه صفر نوشتار»، «پروست و من»، «نشانه‌شناسی ادبی»، «امپراتوری نشانه‌ها»، «نقد و حقیقت» و چندین اثر دیگر. کتاب «مبانی نشانه‌شناسی» او یکی از منابع بنیادی در حوزه نشانه‌شناسی است که بیشتر با عنوان عناصر نشانه‌شناسی شناخته شده است. با اینکه نشانه‌شناختی در محافل علمی و دانشگاهی رشد و گسترش یافته است، نشانه‌شناسی به عنوان یکی از رویکردهای خوانش متن همچنان با دشواری‌هایی مواجه است. به همین دلیل نمی‌توان صرفا با تمرکز بر نظریه‌های مختلف این حوزه وسیع به سادگی نتایج حاصل از هر گونه تحلیل نشانه‌شناختی را موجه و کاربردی دانست چراکه از جمله عوامل مهم در تحلیل نشانه‌شناسانه در مواجهه با متن‌های مختلف است. رولان بارت در کتاب حاضر مفاهیم کلیدی نشانه‌شناسی را به صورت مبنایی بررسی کرده است. این کتاب را از منابع کلاسیک نشانه‌شناسی می‌دانند و همچنان یکی از منابع آموزشی قابل توجه در نشانه‌شناسی است. بارت معتقد است در حال حاضر نوعی تقاضا برای نشانه‌شناسی وجود دارد اما نه از جانب چند پژوهشگر با گرایش‌های گذرا، بلکه نیازی برآمده از خود تاریخ جهان است. در نظر او اگرچه ایده‌های سوسور بسیار وسیع بوده‌اند، نشانه‌شناسی همچنان دانشی نوپاست. او نشانه‌شناسی را در مسیر خود ناچار به یافتن زبان (به مفهوم عام کلمه) می‌داند که هم نقش الگو را ایفا کند و هم اجزای سازنده، تقویتی، یا مدلول آن را فراهم کند. بارت تأکید دارد حتی در این

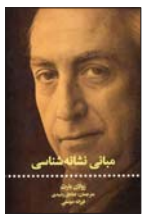

مبانی نشانه‌شناسی

رولان بارت
ترجمه: صادق رشیدی
فرزانه دوستی
ناشر: علمی و فرهنگی
قیمت: ۸۰۰۰ تومان

حالت هم، چنین زبانی دقیقا زبان زبان‌شناس نیست، بلکه زبانی ثانویه است که واحدهای آن دیگر واج و تک‌واج نیستند، بلکه پاره‌های بزرگ‌تری از گفتمان‌اند که بر اشیا یا بخش‌هایی دلالت می‌کنند که معنایشان شالوده زبان را می‌سازد و در عین حال، مستقل از آن وجود ندارد. او از امکان وارونگی ادعای سوسور می‌گوید، به این اعتبار که «زبان‌شناسی بخشی از دانش عمومی نشانه‌ها نیست، حتی بخش ممتاز آن هم نیست، بلکه نشانه‌شناسی است که بخشی از زبان‌شناسی را تشکیل می‌دهد». او تأکید دارد زبان‌شناسی «آن بخشی است که واحدهای بزرگ دلالت‌مند گفتمان را دربر می‌گیرد». او با طرح این وارونگی در کتاب حاضر به نقش مردم‌شناسی، جامعه‌شناسی، روان‌کاوی و سبک‌شناسی در وحدت‌بخشی به مفهوم دلالت می‌پردازد. به باور بارت نشانه‌شناسی یک روز باید شخصیت خود را عوض کند. با این‌حال، تأکید می‌کند قبل از اینکه شکل معینی به خود بگیرد، ابتدا باید از پس آزمون خودش برآید، ممکن‌ها و غیرممکن‌ها را بشناسد و این امر را مشروط به کندوکاوهای مقدماتی می‌داند. البته اذعان دارد چنین کندوکاوی هم نابجاست و هم شتاب‌زده: «نابجاست، چون دانش نشانه‌شناسی در حال حاضر تنها رونوشتی از دانش زبان‌شناسی است؛ شتاب‌زده است، چون این دانش را باید بی‌درنگ لااقل در پروژه‌ای که با اشیای غیرزبانی سروکار دارد، به کاربست».

هدف بارت از عناصری که در این کتاب ارائه می‌دهد، استخراج مفاهیم تحلیلی از بدنه زبان‌شناسی است؛ مفاهیمی کلی که بر فرض اولیه، برای شروع پژوهشی نشانه‌شناختی کفایت می‌کنند. او عناصر نشانه‌شناسی را تحت چهار عنوان کلی وام‌گرفته از زبان‌شناسی ساخت‌گرا دسته‌بندی می‌کند: ۱) زبان و گفتار ۲) مدلول و دال ۳) همنشین و نظام ۴) دلالت صریح و دلالت ضمنی. بارت در این کتاب نشان می‌دهد همه این عناوین صورت‌بندی دوگانه دارند و در تفکر ساخت‌گرا، دسته‌بندی دوتایی مفاهیم آن‌چنان رایج است که گویی فرازبان زبان‌شناس مانند آینه‌ای ساختار دوگانه نظام توصیفی خود را بازتولید می‌کند. در نظر او بررسی دلایل ترجیح دسته‌بندی‌های دوگانه در گفتمان علوم اجتماعی معاصر بسیار آموزنده است. به باور بارت، رده‌بندی این علوم، در صورت شناخت مناسب، بی‌شک روشنگر نکات بسیاری در حوزه تخیل روشن‌فکری زمانه ماست.

مرور

نشانه‌شناسی در نظر امبرتو اکو

● امبرتو اکو را در ایران بیشتر به‌عنوان یک رمان‌نویس می‌شناسند. رمان‌های بسیاری از او به فارسی ترجمه شده‌اند. از جمله می‌توان به رمان‌های «نام گل سرخ»، «آونگ فوکو»، «جزیره روز گذشته»، «شماره صفر» و «گورستان پراگ» اشاره کرد. اما اکو در وهله اول یک نشانه‌شناس و فیلسوف است و او را یکی از مهم‌ترین زبان‌شناسان و نشانه‌شناسان ساختارگرا می‌دانند. اکو از نظریه‌پردازان و پایه‌گذاران نشانه‌شناسی معاصر است و هفت کتاب و رساله مهم و تعیین‌کننده در این حوزه نوشته که برخی از مهم‌ترین این آثار نیز به فارسی ترجمه شده‌اند. در سال‌های گذشته کتاب‌های «نشانه‌شناسی»، «در جستجوی زبان کامل» و «نشانه: تاریخ و تحلیل یک مفهوم» از این مجموعه به فارسی منتشر شده‌اند. در این میان کتاب «نشانه‌شناسی» جایگاه ویژه‌ای دارد. این کتاب برگرفته از بخشی از کتاب قبلی اکو با عنوان «نظریه نشانه‌شناسی» است که در سال ۱۹۷۳ منتشر شده بود. بسیاری بر این باورند که «نظریه نشانه‌شناسی» در سایه برخی نوشته‌های اکو مثل «نشانه‌شناسی و فلسفه زبان» و «محدودیت‌های تفسیر» قرار گرفته و قدیمی شده است. مع‌الوصف، اکو بر این باور است که اگر بنا باشد بخش‌هایی از آن کتاب را پس از سال‌ها منتشر کند، چیزی غیر از کتاب حاضر، «نشانه‌شناسی»، نمی‌تواند باشد. چنان‌که از کتاب حاضر برمی‌آید، درک نشانه‌شناسی تقریبا دشوار است و با رویکردی که اکو در این کتاب دنبال می‌کند و می‌کوشد بحثی نو در حوزه نشانه‌شناسی مطرح کند، دشوارتر هم به نظر می‌رسد. بااین‌حال، اکو در این کتاب می‌کوشد با طرح مباحثی به تبیین مسائل مربوط به تولید و بازشناسی نشانه‌ها کمک کند؛ مسائلی که ظاهرا بسیار پیچیده هستند و طبعا شرح آنها نیز از این پیچیدگی جدا نیست.

نظریه اکو به رابطه بین صورت بیان و صورت محتوا می‌پردازد که بر اساس قرارداد شکل می‌گیرد. در نظریه او نقش نشانه‌ای مفهومی محوری است. اکو بر این باور است که در نشانه‌شناسی به‌جای نشانه‌ها باید از نقش نشانه‌ای سخن گفت. او نقش نشانه‌ای را یک رابطه قراردادی می‌داند که میان بیان و محتوا برقرار می‌شود. او تأکید دارد نمی‌توان قائل به بحثی خطی در مورد تفاوت میان نشانه‌های قراردادی و نشانه‌های انگیخته، زبان کلامی و حرکات بدن بود، به این صورت که واحدهایی حداقلی به نام «نشانه‌ها» وجود دارند

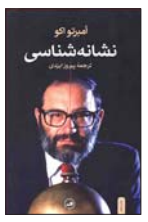

نشانه‌شناسی

امبرتو اکو
ترجمه: پیروز ایزدی
ناشر: ثالث
قیمت: ۱۵۰۰۰ تومان

که بر اساس آنها می‌توان نوعی توپولوژی ارائه کرد. او آنچه را که نشانه خوانده می‌شود حاصل عملیاتی پیچیده می‌داند. در این عملیات پیچیده شیوه‌های گوناگون تولید و شناخت دخالت دارند. او در این میان محتوا را ساخته و پرداخته فرهنگی مشخص می‌داند. از سوی دیگر، بر این باور است که اگر رابطه متن با گفتمان مانند رابطه بیان با محتوا باشد، انواع گفتمان وجود دارد که برای آنها متنی از پیش ایجاد نشده است. پس بیان نیز باید ابداع می‌شد. ازاین‌رو، فقط زمانی که به اندازه کافی بتوانیم نظام محتوایی را متمایز کنیم، بیان مناسب در اختیار خواهیم داشت. او این وضعیت را وضعیتی تناقض‌آمیز می‌داند که در آن بیان باید بر مبنای یک مدل محتوایی ایجاد شود که پیش از آنکه به طریقی بیان شود، وجود خارجی ندارد. در نظر اکو اگرچه تولیدکننده نشانه‌ها از آنچه می‌خواهد بگوید ایده‌ای به اندازه کافی و روشن دارد، نمی‌داند چگونه آن را بگوید؛ یعنی فقدان یک نوع محتوایی ایجاد یک نوع بیانی را دشوار و محتوا را مبهم و نامشخص می‌کند.

طبق تعریف اکو، بیان در وهله اول به فرهنگ برخواهد گشت. در نظر اکو یک داده حسی، حتی اگر به واسطه یک اثر یا کوچک‌شدن ابعادش درک شود، باز هم نشانه‌ای قابل تفسیر است؛ برای مثال می‌توان به دیدن تصویر بزرگ‌شده ماه از تلسکوپ اشاره کرد. از سوی دیگر، پدیده جایگزین ثابت نمی‌کند که پدیده نشانگی فقط پس از آن بروز پیدا می‌کند که جایگزین، جانشین داده‌های قابل تفسیر را به دست داده باشد. درواقع، در نظر اکو پیش از آنکه دوربین به ما امکان درک چیزی را در جایی بدهد که دور از تیررس چشم ماست، نشانه‌ها تولید شده‌اند: «دوربین تلویزیون یک اجرا را ثبت می‌کند، واقعیتی که از پیش مستعد دلالت بر چیزی است». اکو اعتقادی به گونه‌شناسی نشانه‌ها هم ندارد و فرهنگ و قراردادهای به‌دست‌آمده از آن را در زمره عوامل تولید نشانه‌ها می‌داند. هرچند جدیدترین تحولات در فیزیولوژی اعصاب و علوم شناختی نشان می‌دهند فرایندهای نشانگی حتی در ادراک نیز دخیل‌اند. در نظر اکو، این پدیده‌ها می‌توانند در جدول شیوه‌های تولید نشانه جای بگیرند، چراکه آنها در مقام نفی فرایندهای نشانگی ما نیستند، بلکه برعکس تأیید می‌کنند که این فرایندها عملیاتی پیچیده‌اند و قرائت ساده نشانه‌های از پیش ساخته‌شده نیستند.